

Inleiding

Boeken vol zijn over de geschiedenis van de Republiek van Weimar geschreven. Eén middag grasduinen in de systematische catalogus van de UB is genoeg om hierachter te komen. Tel daar nog het onafzienbare aantal artikelen in de bekende of minder bekende tijd- en Festschriften bij op en je vraagt je af wat een Nederlands onderzoeker nog voor nieuws over dit onderwerp te berde kan brengen. Voordat hij zich door de berg literatuur en uitgegeven bronnen heeft heen geworsteld -om van archiefonderzoek nog maar te zwijgen- is zijn leven bijkans om. Aan publiceren is hij dan nog nauwelijks toegekomen ! Gelukkig heeft de Keulse historicus Eberhard Kolb in een pas verschenen handboek de stand van onderzoek op dit terrein overzichtelijk samengevat.¹ Daarbij blijken naar verhouding drie vraagstukken onevenredig veel aandacht te trekken: verloop en gevolgen van de omwenteling van november 1918 en de rol van de arbeidersbeweging daarin, de buitenlandse politiek en daarbinnen de vraag naar de continuïteit in het Duitse imperialisme vóór en na de Eerste Wereldoorlog, en de vraag of al in de periode Brüning (1930-1932) de voorwaarden voor Hitlers greep naar de macht werden gelegd.² Enkele jaren geleden zorgde de economisch-historicus Knut Borchardt weer voor flinke opschudding door het voor Brünings straffe bezuinigingen op te nemen.³ Als gevolg van deze wat eenzijdige belangstelling blijven nog heel wat leemtes over: inderdaad, het einde is nog niet in zicht.

Toen de eerste schetsen voor een doctoraalwerkcollege over de Republiek van Weimar ontstonden, leek het weinig zinvol zich als Nederlands onderzoeker in de polemiek tussen Duitse historici te mengen, die elkaar op het scherp van de snede plegen te bevechten en zich nogal sterk door de politieke tegenstellingen tussen en binnen de beide Duitse staten laten inspireren. Een poging om één of meer van de door Kolb aangeduide leemtes op te vullen stuitte echter op gebrek aan voldoende geschikte bronnenuitgaven. Archiefonderzoek was natuurlijk uitgesloten. Daarom werd aansluiting gezocht bij het onderzoek van de vakgroep Duits naar de receptie van eigentijdse literatuur in de Republiek van Weimar. Door literaire werken te analyseren in hun oorspronkelijke politieke context zou na te gaan zijn hoe de doorsnee Duitse burger zich opstelde tegenover de veranderingen die de Eerste Wereld-

oorlog teweegbracht.

De Republiek van Weimar dankt immers haar reputatie onder kunst- en literatuurhistorici niet in de laatste plaats aan de belangrijke artistieke doorbraken die zich juist in die periode voltrokken: men denke aan dadaïsme en expressionisme, aan de experimentele filmmakers, dankzij wie deze technische uitvinding van kermisvermaak tot een nieuwe kunstvorm evolueerde, aan de opera's van Bertolt Brecht en Kurt Weill, aan musici als Schönberg, Alban Berg of Hindemith, aan schrijvers als de gebroeders Mann, Alfred Döblin, Robert Musil en vele anderen, toneelregisseurs als Erwin Piscator of Max Reinhardt, schilders als Otto Dix en Georg Grosz, en niet te vergeten aan de bijdragen van het Bauhaus tot de verspreiding van nieuwe opvattingen inzake architectuur en industriële vormgeving. Zo zou men nog een poosje door kunnen gaan voordat deze lijst enigszins volledig is.

Toch riepen deze vernieuwingen onder de tijdgenoten ook de nodige weerstanden op. Dit kwam vooral omdat menig kunstenaar met opzet zijn medeburgers wilde schokken om hen met de neus op de gewijzigde maatschappelijke verhoudingen te drukken. In zijn ogen was het uitgesloten om na de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog (het loopgravensyndroom) en de revolutionaire veranderingen in Rusland en Duitsland gewoon tot de orde van de dag over te gaan. Hoe eerder het grote publiek dat beseftte, des te meer zou het zich voor de nieuwe maatschappij openstellen. Maar deze provocaties werkten juist averechts: kopschuw geworden door de snelheid waarin deze veranderingen zich voltrokken, zochten de meeste ontwikkelde burgers hardnekkiger dan ooit hun toevlucht tot oude waarden en zekerheden. Ze werden op hun wenken bediend: de oplagecijfers van vooraanstaande Duitse uitgeverijen verraden dat de zg. "Trivialliteratur" aanzienlijk meer aftrek vond dan het werk van avant-garde kunstenaars. De voorkeur van het lezerspubliek ging dus vooral uit naar boeken die het leven in kleine, besloten plattelandsgemeenschappen aan de verdorvenheid van de grote steden ten voorbeeld stelden, dan wel een gezonde familiebånd verheerlijkten of een pleidooi hielden voor het behoud van onversneden Duits cultureel erfgoed. Hier kon de doorsnee-burger zich nog aan de illusie van een "heile Welt" overgeven. Soortgelijke ontwikkelingen deden zich in de beeldende kunsten voor. Werk dat toen de meeste aftrek vond, wordt nu slechts zelden tentoongesteld, niet in de laatste plaats om de vooraanstaande positie die deze kunstenaars in het Derde Rijk bekleedden.⁴

De waardering voor modernere kunstuitingen beperkte zich daarentegen tot een verhoudingsgewijs kleine kring progressief ingestelde intellectuelen in grote steden als Berlijn of München. Het kan geen toeval geweest zijn dat

zich onder hen in de regel veel kiezers en aanhangers van die politieke partijen bevonden, die de grondwet van Weimar hadden ontworpen en verder wilden uitbouwen. Men zou dus de afkeer bij het grote publiek tegen artistieke doorbraken als een graadmeter kunnen beschouwen voor de mate waarin de massa van de Duitse bevolking het nieuwe, democratische bestel accepteerde. Op grond van deze overwegingen werd dan ook voor het doctoraalwerkcollege dat in het cursusjaar 1984/85 werd gegeven, de volgende vraagstelling gekozen:

Met de val van het keizerrijk in november 1918 kwam een einde aan ruim twee eeuwen verlicht absolutistisch bewind in Duitsland. Daarmee verdween een politiek bestel, dat naast voorwerp van kritiek, satire en spot, zijn burgers toch ook een gevoel van veiligheid en geborgenheid tegenover de opkomende massamaatschappij of een revolutionaire beweging als de sociaal-democratie had gegeven. Van de ene dag op de andere moesten de Duitsers omschakelen op een parlementaire democratie en zelf de verantwoordelijkheid voor hun politieke toekomst op zich nemen. Hoe reageerden de politieke partijen op deze uitdaging en in hoeverre grepen deze terug op antidemocratische gewoonten. Hoe beïnvloedden de artistieke doorbraken de verhouding tussen kunstenaars en publiek en welke maatregelen verwachtte dit van de overheid?

De uitwerking van deze vraagstelling leverde in de praktijk nogal wat problemen op: de beschikbare handboeken over de politieke ontwikkelingen in de Republiek van Weimar bevatten te weinig specifieke details om als basis voor een vergelijking met de literaire produkten te kunnen dienen. De docenten besloten daarom een aantal hoogtepunten uit de geschiedenis van de jaren twintig in Duitsland aan de hand van monografieën en gedrukte bronnen te laten onderzoeken. De geschiedenisstudenten zouden moeten uitleggen wat er gebeurd was en hoe het probleem in de geschiedschrijving werd behandeld. De studenten Duits zouden dan verslag uitbrengen over de weerspiegeling van diezelfde gebeurtenissen in de eigentijdse literatuur.

Het succes van deze werkwijze hing sterk af van de vraag of de Leidse Universiteitsbibliotheek dan wel de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag over genoeg bruikbare monografieën beschikten. Iedere deelnemer moest dus nogal hard worstelen met de uitvoering van zijn of haar opdracht en niet iedereen slaagde erin met het beschikbare materiaal een passend antwoord te vinden op de vraagstelling van het college. De hier opgenomen vijf opstellen bleken nog het dichtst de oorspronkelijke opzet te benaderen. Maar dat

betekent niet dat de anderen tekort zouden zijn geschoten. Wie immers historische gebeurtenissen met behulp van secundaire literatuur tracht te reconstrueren, is sterk afhankelijk van de manier waarop de schrijver zijn gegevens heeft uitgezocht en geordend. Soms blijft na aftrek van diens visie op het onderhavige probleem niet veel tastbaar materiaal over. Zoals Kolb al aantoonde, gaat de aandacht van verreweg de meeste Duitse historici uit naar de vraag waarom Hitler aan de macht kon komen of, -wat hetzelfde is- waarom de Republiek van Weimar niet levensvatbaar bleek. Van zo'n perspectief uit zoekt men de komst van de Nazidictatuur al min of meer in de politieke ontwikkelingen van de jaren twintig of in de mentaliteit van de tijdgenoten te verklaren. In veel gevallen leidt dit bij onderzoekers, b.v. uit de school van Fritz Fischer en Karl Dietrich Bracher, tot een selectieve verontwaardiging tegenover de tijdsverschijnselen.⁵ Een Nederlander kan zich in dit opzicht meer afstand permitteren.

De hieronder bijeengebrachte bijdragen laten inderdaad zien welke tegenstrijdige gevoelens het nieuwe, parlementaire systeem onder de Duitse staatsburgers opriep- voorzover zij zich daadwerkelijk voor politieke kwesties interesseerden. Rechtse groeperingen en partijen deinsden er niet voor terug de Weimarse democratie met haar eigen ideologie te bestrijden ! Hun gedrag dwong de regerende partijen wettelijke maatregelen tegen deze nietsontziende oppositiemethoden te treffen, die het vertrouwen in de levensvatbaarheid van het parlementaire stelsel niet bevorderden.

Tegen deze achtergrond onderzoekt Henk Burgers het economisch beleid in de jaren twintig, waarbij natuurlijk de vraag centraal staat waarom de elkaar snel opvolgende regeringscoalities er niet in slaagden de beruchte, op hol geslagen inflatie van 1923, die de hele samenleving ontwrichtte, te stoppen. Allang heeft de geschiedschrijving de oude opvatting weerlegd dat de herstelbetalingen de hoofdschuldige waren. De schrijver richt zich daarentegen op de houding van de belangrijke economische pressiegroepen tegenover de wijze waarop de Rijksbegroting in evenwicht moest worden gebracht. Parallellen met onze eigen tijd liggen hier voor het oprapen: het cardinale meningsverschil draaide immers om de vraag over welke groepen in de samenleving de bezuinigingen moesten worden omgeslagen. Werkgevers en werknemers stonden hier lijnrecht tegenover elkaar. Hun machtsverhouding verschilde echter fundamenteel van die in de keizertijd (1870-1918), toen de invloed van de arbeidersbeweging op de financieel-economische politiek te verwaarlozen was. Toen overheersten in de talloze adviescolleges waarin de overheid met vertegenwoordigers van het bedrijfsleven onderhandelde, de belangen

van de zware industrie en het grootgrondbezit.

Na het uitroepen van de Republiek in november 1918 was de vakbeweging er in geslaagd zich van een aandeel in de besluitvorming te verzekeren dat meer met haar werkelijke invloed overeenkwam en ze was beslist niet van zins zich deze machtspositie terwille van het nationale belang te laten ontnemen. Bij verschillende gelegenheden verbrak de Sociaaldemocratische Partij van Duitsland (SPD) de samenwerking met haar coalitiepartners (o.a. begin november 1923), toen de werkgeversvertegenwoordigers met een beroep op de noodtoestand belangrijke sociale verworvenheden zoals de achturige werkdag trachtten terug te draaien. Het parlementaire stelsel werkte echter in het voordeel van de arbeiders, omdat de machtsverhoudingen immers door het aantal behaalde zetels bepaald werden. Zolang het zwaartepunt van de staat bij de Rijksdag lag, moesten de werkgevers wel met de wensen van de vakbeweging rekening houden. Uit het gedrag van de vooraanstaande economische pressiegroepen leidt Burgers af, dat zelfs de rechtse coalitiekabinetten uit de jaren 1925 en 1928 met "dure" sociaalpolitieke concessies eventuele arbeidsonrust in de bedrijven probeerden af te kopen. Daarom ontbrak het ook na de monetaire stabilisering van 1924 aan de noodzakelijke begrotingsdiscipline. Vroeg of laat moest het dus wel tot een principiële breuk komen. Hierbij wisten zich de werkgevers door een breed front van economische en financiële deskundigen binnen en buiten het Duitse Rijk gesteund- o.a. de Amerikaan Parker Gilbert, agent van de bankiers die Duitsland het geld voor zijn herstelbetalingen hadden voorgeschoten. Toen echter de SPD dankzij de stembusoverwinning van mei 1928 haar onderhandelingspositie wist te versterken, beseften de werkgevers dat zij hùn oplossing voor de economische problemen alleen door herstel van de vooroorlogse autoritaire verhoudingen konden afdwingen. Met dit doel werkten ze uit volle overtuiging mee aan de totstandkoming van het extra-parlementaire kabinet Brüning in maart 1930. De merkwaardige paradox doet zich dus voor dat de SPD zich wel tot fervent verdediger van de grondwet van Weimar moest opwerpen, ook al vormde het parlementaire stelsel volgens de marxistische ideologie slechts de burgerlijke overgangsfase naar de klasseloze maatschappij. De werkgevers-en op den duur zelfs de liberaal-burgerlijke partijen-konden zich daarentegen nauwelijks tegen het verlangen naar terugkeer tot het verlicht-absolutistisch bewind uit de keizertijd verzetten. De scherpe conflicten over het uit te voeren economisch beleid weerspiegelen zodoende een fundamenteel dilemma in de houding van de Duitse burgerij ten aanzien van de democratische grondwet van Weimar. Overduidelijk blijkt verder uit de bij-

drage van Burgers hoe hachelijk het is economische ontwikkelingen alleen met behulp van economische categorieën te willen verklaren. Natuurlijk kan een historisch onderzoeker deze niet missen, al is het alleen maar om inzicht te krijgen in de technische aspecten van economische vraagstukken en om de gevolgen van eenmaal genomen besluiten te doorgronden. Maar hij dient wel in de gaten te houden dat economische politiek in de eerste plaats door machtsverhoudingen en niet zozeer door wetenschappelijke argumenten wordt bepaald. Ook adviezen van zg. objectieve deskundigen maken van zo'n machtsstrijd deel uit.

De innerlijke afkeer bij het burgerlijk establishment van het parlementaire stelsel werkt Arie Jan Meijer in zijn bijdrage over de houding van de rechterlijke macht nader uit. Volgens de principes van de rechtsstaat is het de taak van een onafhankelijke rechtspraak de burgers tegen machtsmisbruik van overheidslichamen te beschermen. De geschiedenis van de negentiende eeuw bevat voorbeelden te over waar zulke rechters niet alleen conservatieve opposenten, maar ook linkse elementen voor intimidatie door staatsdienaren vrijwaarden - zoals Bismarck of Wilhelm II enige malen moesten ondervinden.⁶ Aan deze omstandigheid had de sociaaldemocratie het te danken dat zij na de intrekking van de Antisocialistenwet door Bismarcks opvolger, Rijkskanselier Caprivi, geleidelijk tot de grootste politieke partij in het Tweede Rijk kon uitgroeien. In de jaren twintig, zo toont Meijer echter aan, pakte deze traditie juist averechts uit. Zeer vele rechters voelden zich geroepen aanhangers van de rechtse oppositie - vooral wanneer dezen zich op nationalistische motieven beriepen - tegen het optreden van de republikeinse autoriteiten in bescherming te nemen. "Links" werd tenminste voor vergrijpen tegen de openbare orde, of overtredingen van de wet ter bescherming van de Republiek, die na de moord op Rathenau (juni '22) door de Rijksdag was aangenomen, aanzienlijk zwaarder bestraft dan "rechts". De conclusie ligt dan voor de hand dat in de ogen van de rechters aanhangers van groeperingen die na de omwenteling van 1918 hun traditionele invloed in de staat hadden moeten prijsgeven, tot de zwakste partij behoorden. De literatuur verwijt de Weimarse rechters een antidemocratische, ja zelfs anti-constitutionele mentaliteit. Maar waarschijnlijk slaat men de spijker beter op zijn kop door hun houding als een vasthouden aan oude gewoonten te beschouwen. Ontegenzeggelijk ondermijnden dergelijke praktijken pogingen van prodemocratische opsporingsambtenaren om de meer gewelddadige elementen uit het rechtsradicale kamp voor de rechtbank te slepen. Hiervan zouden met name de NSDAP en de SA volop profiteren.

Het artikel van Jeanette van Zeijst over het invoeren van film- en boekencensuur legt op ondubbelzinnige wijze de weerzin van de doorsnee-burger tegen producten van avant-garde kunst bloot. Op het eerste gezicht valt op een verbod van pulpliteratuur niets af te dingen. Niet voor niets verschuilen voorstanders van censuur zich achter het argument de jeugd tegen zedenbederf te beschermen. Maar scherpzinniger tijdgenoten wezen er al op dat een zich democratisch noemende overheid onmogelijk wettelijke normen voor de kwaliteit van kunstuitingen kan uitvaardigen. Het gevaar dreigt immers dat de smaak van de meerderheid tot regel wordt verheven en het provocerende karakter van menig kunstwerk tot een strafrechterlijk vergrijp bestempeld. Maar het grote Duitse publiek eiste uit morele verontwaardiging dat de staat het in zijn ogen onzedelijk optreden van veel avant-garde kunstenaars verbood. Zelfs de Duitse Democratische Partij, die toch tot de consekvente voorvechters van de parlementaire democratie mag worden gerekend, ontkwam niet aan de roep van haar kiezers om censuur. Hoe duidelijk blijkt uit deze bijdrage in welke mate de gezeten burgerij van de door haar gezozen overheid bescherming tegen moderne ontwikkelingen verwachtte. Het keizerrijk, dat geen nationale censuurwetgeving kende, kon in dit opzicht op meer krediet rekenen. Wellicht durfden de kunstenaars in de jaren twintig meer de grenzen te verleggen dan voorheen, omdat ze zich van steun van de nieuwe machthebbers verzekerd wisten. Toen Hitler aan de macht kwam, buitte hij deze vooroordelen handig uit door alle avant-garde kunst als "entartet" buiten de wet te stellen.

In het artikel van Carl Govers wordt de beeldvorming over de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie nader bekeken. Zijn voornaamste bron waren de reisverslagen die in het toonaangevende linkse weekblad "Die Weltbühne" verschenen. Deze verslagen, een populair genre in het interbellum, ontlenen hun waarde als historische bron vooral aan de subjectieve voorstelling, het 'beeld', dat de schrijver zich maakt over de werkelijkheid die hij heeft waargenomen. Zijn selectie van de gebeurtenissen, zijn waardeoordelen en de wijze waarop deze zijn relaas "kleuren", verschaffen de historicus inzicht in zijn stellingname tegenover zijn eigen samenleving. De Verenigde Staten en de Sovjet-Unie behoorden in de jaren twintig en dertig nog tot de "exotische" landen: de afstand en de taalbarrière maakten dat ze slechts door weinig mensen bezocht werden. Bovendien vertegenwoordigden ze twee tegengestelde maatschappelijke stelsels. In het ene heerste het kapitalisme, met een voor Duitse begrippen hoge welvaart en futuristische technologie. Het andere herbergde als enig land ter wereld de socialistische maatschappij.

Zoals zal blijken viel het oordeel over de Verenigde staten tamelijk negatief uit, maar dit is niet typerend voor alleen Duitse of linkse intellectuelen. Het was "bon ton" onder Europese intellectuelen om neer te kijken op het platvloerse materialisme dat naar hun mening in de VS overheerste. Een voorbeeld hiervan in Nederland is Johan Huizinga, die maar liefst twee kritische boeken over Amerika publiceerde⁷. Over de Sowjet-Unie waren de meningen verdeeld: een deel van de linkse intellectuelen kwam openlijk uit voor zijn bewondering voor de resultaten van het revolutionaire bewind. Daartegenover ontbrak het ook niet aan stemmen die er voor waarschuwend dat de propaganda van het regiem weinig van doen had met de werkelijkheid in de Sowjet-Unie. Alles bijeengenomen blijkt uit deze reisverslagen dat de linkse intellectuelen van "Die Weltbühne" er tamelijk 19e-eeuwse opvattingen over politiek en samenleving op na hielden. Met name de parlementaire democratie, het partijstelsel en individuele vrijheden stonden bij hen in hoog aanzien. Daarmee vervalt het verwijt dat zij met hun kritiek op het functioneren van de Republiek van Weimar het gezag van de overheid zouden hebben ondermijnd.

Het laatste artikel, van Carry Stoops, onderzoekt de meningen en discussies over geboortenregeling en abortus. Haar analyse van het bronnenmateriaal legt de samenhang bloot tussen de opvattingen over seksualiteit en de ideeën over de verhouding burger-staat. Andere onderzoekers hebben zich voornamelijk bezig gehouden met het aantonen van de relatie tussen een conservatieve seksuele moraal en de opkomst van agressief nationalisme in het 19e eeuwse Duitsland. Tegenstanders van gezinsplanning grepen in hun argumentatie terug op een voorstelling van seksualiteit zoals die vóór 1914 zou hebben bestaan, met name het idealiseren van het gezin, de nadruk op de rol van de vrouw als moeder en de idee dat het stichten van kinderrijke gezinnen een religieuze en nationale plicht zou zijn. Uiteraard eisten zij een actief ingrijpen van de overheid: vervolging van de vrouw en haar arts bij een abortus en verbod op verspreiding van voorbehoedmiddelen. Kortom, de staat moest de rol van zedenmeester op zich nemen, net als in de censuurkwesitie. Tegenstanders van abortus en geboortenregeling pleitten dus voor een autoritaire overheid die de tradities in stand moest houden of desnoods met kracht herstellen. De voorstanders wensten daarentegen dat de wetgeving aan de realiteit van circa een miljoen abortussen per jaar werd aangepast. In plaats van de zich wijzigende seksuele moraal te onderdrukken moest de overheid juist de ontplooiing van individuele vrijheden garanderen. In een concreet programma vertaald hield dit onder meer in: afschaffing van artikel 218 Wetboek

van Strafrecht (abortusparagraaf), oprichting van abortusklinieken, het geven van sexuele voorlichting en subsidiëring van de verspreiding van voorbehoedmiddelen. Beide groepen eisten dus een actief optreden van de overheid, maar op grond van totaal tegengestelde opvattingen t.a.v. de verhouding tussen staat en burgers. Deze stelling kan men ook in het algemeen op de houding van de verschillende politieke groeperingen ten aanzien van de rol van de staat in de moderne samenleving toepassen. Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat het hen in de loop der jaren steeds moeilijker zou vallen om zelfs maar een minimale overeenstemming te bereiken over de vraag wat nu het nationaal belang eigenlijk inhield. Het verdwijnen van deze consensus kan als een belangrijke, zo niet de belangrijkste oorzaak van de ondergang van de Republiek van Weimar worden beschouwd.

Zo blijken alle hier opgenomen studies in grote lijnen te bevestigen wat de Duitse historicus Fritz Fischer in zijn boek "Bündnis der Eliten" (1979) reeds beweerde: ook al tastte de invoering van de parlementaire democratie in november 1918 de machtsverhoudingen niet wezenlijk aan, toch leefden de politieke elites van het Tweede Rijk in de stellige overtuiging dat zij vroeg of laat hun heerschappij in de staat aan de sociaaldemocraten moesten prijsgeven. De opkomst van de laatsten scheen zich met parlementaire middelen niet meer te laten tegenhouden. Dit kan verklaren waarom zelfs de aanhangers van de liberale partijen voor de propaganda van de rechtse oppositie bezweken, een conclusie die alle deelnemers aan het werkcollege, historici en literatuurhistorici onderschreven. Maar is daarmee ook het succes van Hitler afdoende verklaard? Fischer is er absoluut zeker van⁸, doch ziet bewust over het hoofd dat Hitler wel de doelstellingen van andere rechtsradicale groeperingen kopiëerde, maar eenmaal aan de macht gekomen geenszins van plan bleek het verlangen naar restauratie van het keizerlijk bestel de weg te effenen. Integendeel: het Derde Rijk zou op zeer gewelddadige wijze met de Duitse conservatieve politieke en culturele tradities afrekenen

Zou dan Karl Dietrich Bracher het meer bij het rechte eind hebben, wanneer hij in de ondergang van de Republiek van Weimar een waarschuwing ziet voor de gevaren die een democratie van binnenuit kunnen bedreigen?⁹ Niet voor niets verscheen zijn boek "Die Auflösung der Weimarer Republik" met de veelzeggende ondertitel "Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie" op het hoogtepunt van de Koude Oorlog, toen het vrije Westen naar het scheen in een strijd op leven en dood met totalitaire ideologieën was gewikkeld. Zo'n opvatting staat of valt met de stilzwijgende vooronderstelling dat er een soort patentrecht voor een democratische rechtsorde zou

bestaan. Als voorbeeld wordt in dit verband met name op de staatsinrichtingen van Amerika en Engeland gewezen¹⁰. Men hoeft dan slechts de bestaande politieke stelsels aan deze norm te meten om de bokken van de schapen te scheiden. Een van staatswege te verzorgen "burgerschapsvorming" zou de inwoners dan een correcte democratische mentaliteit kunnen bijbrengen. Op dezelfde vooronderstelling berust overigens ook de opvatting dat de Duitse politieke geschiedenis van het begin van de negentiende eeuw af van de westeuropese regel zou zijn afgeweken. Deze 'Sonderweg' zou dan met het falen van de Weimarse Republiek zijn hoogtepunt (of beter: dieptepunt) bereiken. De morele verontwaardiging over de fouten van de voorouders klinkt in zo'n benadering sterk door. Toch ontkomt een geschiedvorser niet aan de vraag of dit verwijt helemaal terecht is. Hij kan het staatslieden uit een vroegere periode toch moeilijk kwalijk nemen dat zij geen kennis hebben willen nemen van de resultaten van later historisch onderzoek?

Het lijkt ons historisch gezien vruchtbaarder om eerst na te gaan welke constellatie van machten aan een bepaalde staatsinrichting ten grondslag heeft gelegen en hoelang deze aan ingrijpende politieke verschuivingen het hoofd heeft kunnen bieden. Vanuit zo'n perspectief is een grondwet in feite niets anders dan een compromis tussen de heersende politieke groeperingen om hun conflicten volgens bepaalde, tot wet verheven spelregels uit te vechten.¹¹ Partijen en belangengroepen die buiten zo'n overeenkomst worden gesloten, zullen daarentegen alles op alles zetten om hún spelregels aan de samenleving op te leggen. Scherpe tegenstellingen tussen politieke groeperingen weerspiegelen zich zo in tegenstrijdige constitutionele uitgangspunten. Is de politieke elite daarentegen soepel genoeg tegenover de verlangens van buitenstaanders en zijn deze van hun kant bereid het spel volgens de geldende regels mee te spelen, dan kan men spreken van politieke stabiliteit.¹² Veranderingen voltrekken zich dan heel geleidelijk. Dit lijkt ons het geheim te zijn van de veelgeroemde Engelse en Amerikaanse democratie.

Op grond van deze redenering kan men stellen dat het Duitse Rijk van 1871 een stabielere indruk maakte dan de Republiek van Weimar. Waar lag dat aan? De fundamentele ideologische tegenstellingen tussen de politieke partijen waren een erfenis van de keizertijd -daarover zijn de geschiedschrijvers het wel eens.¹³ Maar zolang het parlement geen werkelijke greep op de macht had -zoals Max Weber het treffend uitdrukte: de Rijksdag mocht wel praten over de politiek, maar geen beslissingen nemen¹⁴, -zolang ondermijnden deze conflicten niet de regeerbaarheid van de staat. Toch konden

de machthebbers wel degelijk op brede steun rekenen: via talrijke adviescolleges op bijna elk onderdeel van de beleidsvorming hadden zich lobbies een belangrijk aandeel in de besluitvorming kunnen toeëigenen. Door iedere belangengroepering al naar gelang de omstandigheden gerichte, specifieke concessies te doen, slaagde de bureaucratie erin deze lobbies verdeeld te houden. Zo teerde het keizerrijk in feite op het voortbestaan van politieke conflicten. Op deze grondslag liet zich de onderling sterk gefragmenteerde Duitse samenleving besturen zonder dat de belangrijke groeperingen directe verantwoordelijkheid voor het dagelijks beleid hoefden te dragen. De keizer en zijn ambtelijke staf formuleerden een consensus op grond van de voorgedragen tegenstrijdige adviezen en legden deze vervolgens aan een tegenstribbelende natie op. Met gepaste eerbied voor de onpartijdige positie van het staatshoofd schikte zij zich vervolgens in het onvermijdelijke dictaat. De autoritaire grondwet van 1867 (1870) deed niets anders dan de onaantastbare macht van de overheid als strikt bovenpartijdige scheidrechter sanctioneren. Deze toestand stelde alle politieke partijen -met inbegrip van de Sociaaldemocraten- in staat concrete, materiële verlangens te bevredigen en zich tegelijk achter ideologische principes te verschansen, zonder dat het tot een burgeroorlog kwam.¹⁵

Met de instorting van het keizerrijk verdween het hart uit deze moeizaam gegroeide consensusstructuur. Slechts met tegenzin verlieten de grote partijen hun ideologische bolwerken en met moeite waren ze bereid onderlinge compromissen voor hun aanhang te verdedigen. In zoverre wijkt de situatie in de Republiek van Weimar nauwelijks af van de praktijk in de Derde Republiek in Frankrijk of die in Nederland. De invoering van algemeen kiesrecht ondergroef in Duitsland echter het evenwicht tussen liberale en conservatieve partijen aan de ene en de Sociaaldemocraten aan de andere kant. Daardoor viel het eerstgenoemden steeds zwaarder het politieke spel volgens de nieuwe, parlementaire regels te spelen. Alleen restauratie van een onafhankelijke bureaucratie bracht in hun ogen de noodzakelijke stabiliteit. Het merkwaardige feit doet zich nu voor dat zelfs de Socialisten naar de oude toestand terugverlangden. De compromissen, met de werkgevers over de sociaal-economische politiek zetten immers de verhouding met de achterban onder toenemende druk. Daarom gedoogden ze het extra-parlementaire regiem van Brüning (1930-1932). In dit opzicht kan men -met Werner Conze- stellen dat Brünings beleid inderdaad de gewenste rust had kunnen herstellen.¹⁶ Maar de overrompelende verkiezingsoverwinningen van de NSDAP tussen 1930 en 1932, die niemand kon voorzien, sloegen de fundamen-

ten onder zijn bewind weg. Binnen twee jaar waren de conservatieve en liberale partijen van het toneel weggevaagd. Deze aardverschuiving bezorgt historici en politicologen nog steeds veel hoofdbreken, omdat de bestaande verklaringsmodellen het hier laten afweten.¹⁷ Dat betekent dat het onderzoek -na ruim een halve eeuw en ontelbare boeken verder- nog de vragen moet stellen waar het werkelijk om draait.

W.F.B. MELCHING

H.B.T. SCHOT

Noten:

1. E. Kolb, Die Weimarer Republik (München 1984).
2. K.D. Bracher opende deze discussie met zijn inmiddels klassiek geworden werk "Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie" (Villingen 1955, sindsdien vele malen herdrukt). De visie van Werner Conze vindt men verspreid over verschillende artikelen, zie o.a. zijn opstel "Die Krise des Parteienstaates in Deutschland 1929/1930", Historische Zeitschrift (voortaan HZ) 178 (1954), 47-83, ook opgenomen in G. Jasper (Hrsg.), Von Weimar zu Hitler 1930-1933 (Keulen 1968), 27-57, en zijn bespreking van Brachers monografie, HZ 183 (1957), 378-382, en "Die Regierung Brüning" in: Staat Wirtschaft und Politik in der Weimarer Republik. Festschrift für Heinrich Brüning, Hrsg. von F.A. Hermens und Theodor Schieder (Berlijn 1967), 233-248. Het meningsverschil laaide weer op toen in 1970 de memoires van Brüning verschenen, zie K.D. Bracher, "Brünings unpolitische Politik und die Auflösung der Weimarer Republik", in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 19 (1971), 113-123; W. Conze, "Brüning als Reichskanzler. Eine Zwischenbilanz", in: HZ, 214 (1972), 310-334. Een goede samenvatting van deze discussie biedt: D. Gessner, Das Ende der Weimarer Republik (Darmstadt 1978), hstk. 1.
3. K. Borchardt, Wachstum, Krisen und Handlungsspielräume in der Wirtschaftspolitik (Göttingen 1982). Een recente samenvatting van deze controverse is te vinden in het themanummer "Kontroverses über die Wirtschaftspolitik in der Weimarer Republik", in: Geschichte und Gesellschaft, 11 (1985), 273-376.
4. Een goed handboek over de culturele geschiedenis van de Republiek van Weimar moet nog geschreven worden. Een bruikbare compilatie is Joost Hermand en Frank Trommler, Die Kultur der Weimarer Republik (München 1978). Een aardige impressie biedt Peter Gay, Weimar Culture. The outsider as insider (Londen 1969, ook verkrijgbaar als Pelican book, Harmondsworth 1968).
5. De neiging om de antidemocratische stromingen in de jaren twintig als een voorbode of wegbereider van de nationaalsocialistische staatsgreep te beschouwen laat zich in menig kritische monografie over de politieke, sociaal-economische of ideeënhistorische ontwikkelingen terugvinden, zie b.v. Kurt Sontheimer, Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933 (München 1968), i.h.b. 11 e.v. en 391 e.v.; Fritz Fischer, Bündnis der Eliten. Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland 1871-1945 (Düsseldorf (Düsseldorf 1979), 63 e.v.; Bracher, Auflösung (noot 2) of Claus-Dieter Krohn, Stabilisierung und ökonomische Interes-

- sen. Die Finanzpolitik des Deutschen Reiches 1923-1927 (Diss. Hamburg, Düsseldorf 1974).
6. Men denke ook aan de aanhoudende strijd tussen de keizerlijke autoriteiten en het satirische weekblad "Simplizissimus" of het corrigerend optreden van de hogere rechtbanken tegen allerlei chicanes van Pruisische beambten tegenover de Poolse inwoners in de provincies Posen en Westpruisen voor 1914.
 7. J.H. Huizinga, Mensch en menigte in Amerika. Vier essays over moderne beschavingsgeschiedenis (Haarlem 1918) en Amerika levend en denkend. Losse opmerkingen (Haarlem 1927), beide opgenomen in Verzamelde Werken (Haarlem 1950), V, 247-417 en 418-489.
 8. Fritz Fischer, Bündnis (noot 5), i.h.b. 79 e.v.; interessant is in dit verband ook: Carl Böhrer, Aktionen gegen die "Kalte Sozialisierung" 1926-1930 (Berlijn 1966). Hieronder verstonde men in ondernemerskringen de toenemende regulering van het economisch leven, hetzij indirect door prijsbeheersing of belastingpolitiek, hetzij direct door nationalisering van belangrijke industrieën.
 9. K. D. Bracher, Auflösung (noot 2), i.h.b. de inleiding tot de paperbackuitgave van 1978).
 10. Op deze vooronderstelling berust o.a. Barrinton Moore Jr., Social Origins of dictatorship and democracy. Lord and peasant in the making of the modern world (Cambridge Mass. 1966).
 11. Hans Boldt, recensie van E.R. Huber, Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789 (Stuttgart 1957-1984, 7 dln), in: Geschichte und Gesellschaft II (1985), 252-271, hier 253 e.v.
 12. Zie hiervoor b.v. J.H. Plumb, The growth of political stability in England, 1675-1725 (Londen 1967) en de bekende studies van Lewis Namier over de Engelse politieke elite in de 18e eeuw, heel overzichtelijk geanalyseerd door D.J. Roorda in twee opstellen onlangs weer uitgegeven in de herdenkingsbundel Rond Prins en patriciaat (Weesp 1984), 20-52.
 13. Michael Stürmer, Koalition und opposition in der Weimarer Republik 1924-1928 (Düsseldorf 1967), 15 e.v.; vgl. ook Mario Rainer Lepsius, "Parteiensystem und Sozialstruktur. Zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft", in: Wirtschaft, Geschichte und Wirtschaftsgeschichte. Festschrift zum 65. Geburtstag von Friedrich Lütge hrsg. von Wilhelm Abel u.a. (Stuttgart 1966), 371-393, ook opgenomen in Gerhard A. Ritter (hrsg.), Die deutschen Parteien vor 1918 (Keulen 1973), 56-80, hier 62 e.v. en Dieter Grosser, Vom monarchistischen Konstitutionalismus zur parlamentarischen Demokratie. Die Verfassungspolitik der deutschen Parteien im letzten Jahrzehnt des Kaiserreiches (Den Haag 1970).
 14. Max Weber, Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland (Berlijn 1918), opgenomen in: Gesammelte Politische Schriften (Tübingen 1958, 2e druk), 294-431, hier 308.
 15. Op de feitelijke integratie van de arbeidersbeweging in het keizerlijke politieke bestel wees o.a. H.J. Varain, Freie Gewerkschaften, Sozialdemokratie und Staat. Die Politik der Generalkommission unter der Führung C. Legiens (1890-1920) (Düsseldorf 1956); een recentere studie is K. Saul, Staat, Industrie und Arbeiterbewegung im Kaiserreich (Düsseldorf 1974).
 16. Werner Conze, "Die Reichsverfassungsreform als Ziel der Politik Brünnings", in: Der Staat, 11 (1972), 209-217 en de opstellen geciteerd in noot 2.
 17. Een aardige samenvatting van de stand van het onderzoek (tot ca. 1983) biedt Gerhard Schreiber, Hitlerinterpretationen 1923-1983 (Darmstadt 1984), i.h.b. 301 e.v. Het tijdschrift Central European History wijdde zeer onlangs een hele aflevering aan de vraag: "Who voted for Hitler?" Zie hiervoor jaargang 17 (1984) aflevering 1.